

ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי

מבוא

א. הכוזרים

- מדובר בעם שהיה פגאני (עובד אלילים) והתגיר בשנת 740 לערך, כ-400 שנה לפני כתיבת ספר הכוזרי.
- הסיפור נודע ליהודי ספרד ממכתב שכתב במאה ה"י, השר ר' חסדאי אבן שפרוט מקורדובה, ליוסף מלך הכוזרים, ובאמצעות תשובתו של מלך כוזר.
- הרוסים תקפו את הכוזרים במאה ה"י והי"א. במקורות ערביים מסופר שפלטים כוזרים שביקשו את חסותם של התורכים מפני הרוסים, עברו מן היהדות לאיסלם. מכאן ואילך נזכרים הכוזרים כמוסלמים ולא כיהודים.
- כמו כן, אין שום רמז שהאריסטוקרטיה השלטת המתיהדת, ניסתה לכפות את היהדות על העם. בתוך העם הכוזרי היו עדות שונות של מוסלמים, נוצרים ועובדי אלילים.

ב. תמצית ספר הכוזרי

1. העניין האלהי

הקו המוביל בהגותו של ר' יהודה הלוי הוא "העניין האלהי" שפירושו: נוכחות אלהית בבריאה. "העניין האלהי" מוצג כאנטיתזה למושג "הטבע" של הפילוסופיה המערבית ושל המדע שבא בעיקבותיה. הטבע פועל לפי סדר קבוע אוטומטי לא רצוני, ולא יכולה להיות בו שום הפתעה. "העניין האלהי" בא לידי ביטוי בכל החריגות מן הסדר של הטבע, ובעיקר בשליטה על הטבע.

הטבע מבוסס על המושג של "קשר סיבתי". קשר סיבתי הוא קשר בין סיבה למסובב. הוא קשר בו הסיבה כופה את עצמה על המסובב. מדובר בהפעלה אוטומטית. בניגוד לזה, הקשר בין האלהים והאדם אינו קשר סיבתי, דטרמיניסטי, אלא קשר של כוונה ורצון. התקשורת היא הדדית, היא ברמה של דו-שיח. לא מדובר במעביד שמפעיל את פועליו, או ברמטכ"ל שמנחית הוראות על חייליו, אלא במעין דו-שיח בין איש לאשתו. לכן בכל התנ"ך, הדימוי של יחסי אלהים ועם ישראל, הוא דימוי של איש ואשה (ראה שיר השירים; וראה יחזקאל פרק ט"ז; וראה הושע פרק א'; ועוד).

2. העניין האלהי בעם ישראל

העניין האלהי מתגלה בעם ישראל. ההיסטוריה של עם ישראל היא היסטוריה על-טבעית. אמנם העניין האלהי שָׁרָה על אדם הראשון, והוא היה אמור לחול על כל

האנושות אחריו. אך הוא נדחה ע"י כמעט כל בני האדם, ורק אברהם אבינו השיבו אל העולם בכוחות עצמו. מכאן ואילך העניין האלהי נמצא כפיקדון בידי עם ישראל זרעו של אברהם, עד שישב לחול על כל העולם באחרית הימים.

עד אז, המציאות אינה מדורגת בארבע דרגות: דומם, צומח, חי, אדם - כדעת הפילוסופים - אלא בחמש דרגות: דומם, צומח, חי, אדם, ישראל (או נביא). והפער בין ישראל לגויים הוא כמו הפער שבין הצומח לבהמה: הוא אינו ניתן לגישור.

3. העניין האלהי בא"י ובלשון הקודש

העניין האלהי חל גם בא"י ובלשון הקודש. התופעות בא"י הן על-טבעיות, ולשון הקודש אינה לשון שהומצאה ע"י בני אדם בתהליך של הסכמה ביניהם, כיתר הלשוניות, אלא זו לשון שהתגלתה מן השמים.

העניין האלהי מחולל אחדות בין הקב"ה, עם ישראל, א"י ושפת ישראל העברית. אין קיום שלם לאומה אלא בארצה שהיא מבחר הארצות, בה שלטה ההשגחה האלהית הישירה, ורק בה יכול יהודי להגיע אל דרגת השלמות העליונה. הקיום היהודי בגולה הוא קיום פגום. היהודים עושים שקר בנפשם, שם ציון בפיהם ורחוקים ממנה במעשיהם.

4. כוונותיך רצויות ומעשיך אינם רצויים

הרעיון כי יהודי בגלות עושה שקר בנפשו - מעניק היבט נוסף למשפט המפורסם שפותח את ספר הכוזרי: "כוונותיך רצויות ומעשיך אינם רצויים". מלך כוזר היה אדוק מאד בדתו האלילית והיה מקריב קרבנות לאיליו בלב שלם. אך בחלום הלילה אמרו לו שוב ושוב את המשפט "כוונותיך רצויות ומעשיך אינם רצויים". הוא התחיל לחפש את האמת. הוא פנה אל דרכי החיים המפורסמות בעולם: פילוסופיה, נצרות ואיסלם. הוא לא חשב לפנות אל היהדות, הואיל וזאת הדת המושפלת ביותר. הוא פנה אפוא אל פילוסוף, והתאכזב ממנו; פנה אל חכם נוצרי והתאכזב ממנו, ופנה אל חכם מוסלמי והתאכזב ממנו. הנוצרי והמוסלמי שללו אחד את השני. אך מלך כוזר שמע גם מן הנוצרי וגם מן המוסלמי, כי שורש אמונותיהם נעוץ ביהדות. הסתבר לו כי כולם מסכימים שהאמת נמצאת אצל היהודי. כרגיל השקר נשמע במרומי קריה, והאמת נעזבת. וכבר אמר שלמה המלך ע"ה: "חִקְמַת הַמְּסָךְן בְּזוּיָה" (קהלת ט, טז). בסופו של דבר, הסכים מלך כוזר בלית ברירה, לפנות אל יהודי תלמיד חכם - "חבר" בלשון ספר הכוזרי. וכל ספר הכוזרי אינו למעשה אלא אוסף הדו-שיחים שבין מלך כוזר והחבר, באמצעותם העביר ר"י הלוי את הרעיונות והמסרים שלו.

חלק א'

פרק א' - הפילוסוף, הנוצרי והמוסלמי

פתיחה ופיסקאות א'-ט'

כאמור לעיל, מלך כוזר היה אדוק מאד בדתו האלילית והיה מקריב קרבנות לאליליו בלב שלם. אך בחלום הלילה אמרו לו שוב ושוב את המשפט "כוונותיך רצויות ומעשיך אינם רצויים". הוא התחיל לחפש את האמת. הוא פנה אל דרכי החיים המפורסמות בעולם: פילוסופיה, נצרות ואיסלם, ורק כשהוא התיימש מהם, הוא פנה אל החבר (תלמיד חכם יהודי). הוא ניהל איתם דו-שיחים. הוא הזמין אליו תחילה פילוסוף, וזה הציג לו את עיקר משנתו¹.

1 הקבלה והכוזרי

בפתיחתו כותב ר' יהודה הלוי כי מצאו חן בעיניו טענותיו של החבר, והוא החליט להעלותן על הכתב, וסיים במילים "והמשכילים יבינו". מדוע הוסיף ר' יהודה הלוי מילים אלה? ובכן יש כאן אפשרות לדרישת הנסתר שבספר. הספר כתוב ברמזים. הרמז הוא לבוש לרעיונות עמוקים שאינם ניתנים להבנה ע"י רוב בני האדם, ברעיונות יותר פשוטים. אפשר גם בעזרת הרמז להסתיר רעיונות גבוליים, ואדם שאינו רגיל לחשיבה מדוייקת, יכול לטעות בהם בקלות ולסטות לכיוון שגוי לגמרי.

ויש כאן כנראה גם רמז לעיקבות חכמת הנסתר בספר הכוזרי. ר' אליהו בן אמוזג ע"ה כתב במאה הי"ט ספר הגנה על הקבלה בשם "טעם לש"ד" (ליוורנו 1863). הוא איתר סימנים קבליים רבים בתוך ספר הכוזרי (שם, עמ' 119-150).

הרב הנזיר (תלמידו של הרב קוק) נותן פירוש אחר למילים "והמשכילים יבינו" בפירושו לכוזרי: התכונה הויכוחית של הספר, המבנה בדו-שיח, מוליד את הדעת. הולדה זו היא מה שאפלטון כינה "אימהות" ("maieutique"). ניתן דוגמה לזה בתחום החינוך. לא מומלץ ללמד את הילד רעיונות לעוסים, או בסלנג שלנו, לא מומלץ "להאכיל אותו בכפית", אלא יש לחלוב ממנו את הרעיונות וגם להוליד אותם בשכלו, ע"י שאלות מגרות. יש לגרום לו להגיע בכוחותיו הוא לרעיונות הנלמדים.

השיטה הדיאלוגית - בבחינת גירוי של הבן שאינו יודע לשאול - היא השיטה הנכונה גם בהקשר הלאומי. הדיאלוג אמור לעורר את הכמיהה לציון, ובסוף הספר: "כי ירושלים אמנם תִּבְנֶה, כשיכספו בני ישראל לה תכלית הכוסף". אין טעם להלעיט ילדים בציונות. יש להוליד אצלם את הכיסופים לארץ.

אפשר א"כ לומר כי ר' יהודה הלוי החליט לכתוב בשיטת הדו-שיח כדי ש"המשכילים יבינו", וכך יופעל גירוי על הקורא למצוא בעצמו את התשובות לשאלות ולקושיות.

התורה אינה אופיום לאומללים

הגיבור שעומד בפני שאלת משמעות חייו, הוא מלך. גם בתנ"ך גיבור זה הוא מלך - שלמה המלך של קהלת. ומדוע? כי אסור לבנות את האמונה על אומללות, כפי שעשתה הנצרות. הוגים אנטי-דתיים טענו שהדת היא נחמת האדם בפני בעיותיו בחיים. "הדת היא האופיום של העם" - הכריז קרל מרכס. הדת לדעתו מגנה על השלטון העושק, נגד מרד ההמונים. ר' יהודה הלוי וקהלת מלמדים אותנו כי אחרי שפתר האדם את כל בעיות האומללות שלו, הוא נתקל בצורך נוסף אמיתי: הצורך באלהים, הצמא לאמונה. המלך שהגיע למלוא מימושו העצמי, מגלה שהוא אומלל. חיפוש האמונה לא בא למנוע חיפושים אחרים. היהדות אינה בת בריתו של השלטון, בהבטיחה את העוה"ב במקום העוה"ז שנמסר לחזקים ולמדכאים. ביהדות יש חזון של גאולה ושל שינוי העולם.

הפילוסופיה כשלב טרום-דתי

מלך כוזר מזמין את הפילוסוף לפני שהוא מזמין את אנשי הדתות השונות. א"כ ר' יהודה הלוי רואה בפילוסופיה שלב טרום-דתי. זה הרעיון המהפכני הראשון של ר' יהודה הלוי. הדעה המקובלת היא שהדת מייצגת עידן אי-רציונלי קדום שאחריו מופיע באופן בלתי נמנע עידן הרציונליזם.

אוגוסט קונט - פילוסוף וסוציולוג צרפתי בן המאה הי"ט (1798-1857), אבי הפילוסופיה הפוזיטיבית - סבר כי הוא גילה את הדגם שלפיו מתפתחת ההיסטוריה. דגם זה מתבסס על חוק שלשת השלבים ההכרחיים בהתפתחותה של האנושות ושל כל מדע: (1) השלב התיאולוגי-בדיוני. (2) השלב המטפיזי-מופשט; (3) השלב המדעי-פוזיטיבי. קונט היה סבור כי האנושות בימיו היתה בראשית השלב השלישי והאחרון הזה. לדידו, חלפו תמו תקופות המיתולוגיה, הדת והמטפיסיקה. מי ינער עפר מעיניו כדי שיוכל לראות איך נכדיהם וניניהם של בני דורו אצים רצים למזרח הרחוק לתור בו אחרי מיתולוגיות, אלילות ומיסטיקה? ואכן טעותו הגדולה, היא כי הוא חשב שההיסטוריה הגיעה לשלב האחרון שלה. למעשה כל הוגי הדעות בעולם סברו כי הם חיים את העידן האחרון. אוגוסט קונט היה צריך לדעת כי אחרי השלב הפוזיטיבי, חייב להגיע העידן שבו נחשפות מגבלותיו של המדע ושל השכל האנושי. חייב לבוא עידן בו ישאף האדם לפרוץ את מגבלות שכלו, עידן בו ישאף האדם אל הנבואה. עידן השכל הוא עידן טרום-נבואי. וכדברי ר' יהודה הלוי ע"ה, הפילוסופיה היא עידן טרום-דתי.

וכך היה. הפילוסופיה התנהלה לפי הדגם של ר' יהודה הלוי ולא של אוגוסט קונט. הפילוסופיה היוונית השפיעה על העולם העתיק לפני שהיהדות פרצה לתודעות, באמצעות מלחמת המכבים נגד התרבות היוונית, ובאמצעות תופעה של קידוש השם ומסירות נפש של המונים למען אמונתם - תופעה שהעולם לא ידע עליה מעולם (להוציא האפיזודות של אברהם אבינו באור כשדים ושל דניאל, חנניה, מישאל ועזריה). היהדות ניצחה את היוונית, והדרך היתה סלולה להופעת דתות שנגזרות מן היהדות.